

ФИЛОЛОГИЯ

ӘОЖ 811.512.1; МҒТАР 16.01.11
<https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.01>Н.Д. ҚОШАНОВА¹✉, Ж.С. ЕРГУБЕКОВА²¹филология ғылымдарының кандидаты,*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті*
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: nagima.koshanova@ayu.edu.kz²PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік
университетінің доцент м.а.(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: zhanat.yergubekova@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-4282-9541>ТҮРІКТАНУ ҒЫЛЫМЫНДА «ҮШ», «ТӨРТ», «БЕС» СӨЗДЕРІМЕН КЕЛЕТІН
ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕРДІҢ ЖАСАЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Қай тілдің болмасын тұрақты тіркестерінің мағынасы көбінесе сол тілде сөйлейтін қауымға түсінікті. Алайда кейде даяр қалпында қолданылатын тұрақты тіркес тұлғасы мазмұн ерекшеліктеріне байланысты тіпті ана тілін білетіндер үшін де түсінікті бола бермейді. Өйткені тұрақты тіркестер, мақал-мәтелдер – ұзақ дәуірдің жемісі. Тілдің тұрақты тіркестері мен мақал-мәтелдері құрамындағы сан есімдердің мағыналық, символдық сипаты сол тұрақты тіркестер құрамында қолданылу себебінің де халық үшін түсініксіз жайттары көп.

Тіл тағдыры ұлт тарихымен сабақтас. Халықтың салты, дәстүрі, әлеуметтік жағдайы, мәдени деңгейі сол халықтың тілінен көрініс табады. Тіліміздегі тұрақты тіркестер құрамындағы сан есімдердің қалыптасуы тарихи категория болғандықтан, өткен дәуірдің өмір шындығын, әдет-ғұрпын, шаруашылық, тұрмыс-жағдайын көрсететін тілдік деректер деуге болады.

Қазақ тіл білімінде тұрақты тіркестердің алатын орны ерекше. Фразеологизмдер өз табиғатына сай лексикалық, этимологиялық, морфологиялық, синтаксистік, стилистикалық, когнитивтік тұрғыдан зерттелініп келеді. Әйтсе де әлі зерттеліну керек тұстары көп. Солардың бірі – қазақ тіліндегі тұрақты тіркестер құрамындағы сан есімдер, олардың мағыналық, этимологиялық, стилистикалық, грамматикалық қыр-сырын анықтау. Зерттеу жұмысына нысан етіп алып отырған тақырыбымыздың ерекшелігінің өзі тұрақты тіркестердің жасалу тарихымен байланыстылығында.

Кілт сөздер: түркология, тұрақты тіркестер, сан есімдер, сан есімдердің этимологиясы, тұрақты тіркестер этимологиясы.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Қошанова Н.Д., Ергубекова Ж.С. Түріктану ғылымында «үш», «төрт», «бес» сөздерімен келетін тұрақты тіркестердің жасалу ерекшеліктері // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2021. – №4 (122). – Б. 7–19. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.01>

*Cite us correctly:

Qoshanova N.D., Ergubekova J.S. Turiktanu gylymynda «ush», «tort», «bes» sozdepimen keletin turaqty tirkesterdin jasaluu erekshelekleri [Features of Formations of Stable Phrases with the Words “Three”, “Four”, “Five” in Turkology] // *Iasauu universitetinin habarshysy*. – 2021. – №4 (122). – B. 7–19. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.01>

N.D. Koshanova¹, Zh.S. Yergubekova²

¹*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: nagima.koshanova@ayu.edu.kz*

²*PhD, Acting Associate Professor of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: zhanat.yergubekova@ayu.edu.kz*

Features of Formations of Stable Phrases with the Words “Three”, “Four”, “Five” in Turkology

Abstract. The meaning of stable expressions of a language is often understandable to a person who speaks that language. However, the form and content are not always clear even to those who know their native language. After all, constant phrases, proverbs-sayings are the fruits of a long era. The semantic, symbolic nature of the reading in the composition of stable phrases and proverbs of languages, as well as the reason for their use in the composition of stable phrases take many incomprehensible moments for people.

The fate of the language is connected with the history of the nation. Customs, traditions, social status, cultural level of the people are reflected in the language of this people. Due to the fact that the formation of numerals as part of stable expressions in our language is a historical category, we can say linguistic data reflecting the realities of life, customs, economic, living conditions of past eras.

Stable expressions occupy a special place in Kazakh linguistics. By their nature, phraseological units are studied lexically, etymologically, morphologically, syntactically, stylistically, cognitively. However, there are many points that have yet to be explored. One of them is numerals as part of stable phrases in Kazakh language, the definition of their semantic, etymological, stylistic, grammatical aspects. The specificity of the topic that becomes the object of research work is that it is connected with the history of the creation of stable expressions.

Keywords: Turkology, stable phrases, numerals, etymology of numerals, etymology of stable phrases.

Н.Д. Кошанова¹, Ж.С. Ергубекова²

¹*кандидат филологических наук, доцент Международного казахско-турецкого
университета имени Ходжи Ахмеда Ясави*

(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: nagima.koshanova@ayu.edu.kz

²*PhD, и.о. доцента Международного казахско-турецкого
университета имени Ходжи Ахмеда Ясави*

(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: zhanat.yergubekova@ayu.edu.kz

Особенности образований устойчивых словосочетаний со словами «три», «четыре», «пять» в тюркологии

Аннотация. Значение устойчивых выражений какого-либо языка часто понятно человеку, говорящему на этом языке. Однако форма, содержание устойчивых выражений, употребляющихся в готовом виде, не всегда понятны даже тем, кто знает родной язык. Ведь устойчивые фразы, пословицы-поговорки – плоды долгой эпохи. Смысловая, символическая природа числительных в составе устойчивых словосочетаний и пословиц языка, а также причина их употребления в составе устойчивых словосочетаний имеют много непонятных моментов для народа.

Судьба языка связана с историей нации. Обычаи, традиции, социальное положение, культурный уровень народа отражаются в языке этого народа. В связи с тем, что образование числительных в составе устойчивых выражений в нашем языке является исторической

категорией, можно их называть языковыми данными, отражающими реалии жизни, обычаи, хозяйственные, бытовые условия прошлых эпох.

В казахском языкознании особое место занимают устойчивые выражения. По своей природе фразеологизмы изучаются лексически, этимологически, морфологически, синтаксически, стилистически, когнитивно. Тем не менее, есть много моментов, которые еще предстоит изучить. Один из них – числительные в составе устойчивых словосочетаний в казахском языке, определение их смысловых, этимологических, стилистических, грамматических аспектов. Специфика темы, которая становится объектом исследовательской работы, заключается в том, что она связана с историей создания устойчивых выражений.

Ключевые слова: тюркология, устойчивые словосочетания, числительные, этимология числительных, этимология устойчивых словосочетаний.

Кіріспе

Сан жөніндегі ұғым – адамзат мәдениетінің тууымен және оның дамуымен тығыз байланысты. Егер осы ұғым болмаса, біздің рухани өміріміз бен практикалық қызметімізді өз дәрежесінде көрсете алмас едік.

Алғашқы қоғам адамдары дүние, сыртқы дүние жөніндегі өздерінің саналарын табиғаттың құбылыстарын байқау арқылы дамытты. Бұл кезде алғашқы қоғам адамы табиғатты сырттай мезгеуші есебінде болады. Ақиқатында адам өзінің өмірлік ісін теориялық болжаудан немесе табиғатты тікелей бақылаудан бастаған жоқ, ол оны еңбек етіп, өмір сүру және табиғатты түрлендіріп, өзіне бағындыру күресінде бастады [1, 7-б.].

Дүние жүзіндегі халықтардың тілдері мен әдет-ғұрыптарында айырмашылық болып, алшақ жатқанымен, сандар туралы ұғым-түсінігі бір арнадан басталады. Осы сандар туралы ой қозғап, оның құпия сыры төңірегінде көп еңбек сіңірген академик Н.Я. Марр: «Халықтар қандай болса да бәрі де бүкіл адамзат еңбек етіп, жасап шығарған сандарды пайдаланады», - деген пікір айтады. Сондықтан барлық халықтардың күнделікті тұрмыста қолданылып жүрген сандар жүйесінде ұқсастық жиі ұшырап, кейбір сандар туралы түсінігі де бірдей болып келеді.

Сан ұғымы, сондай-ақ жалпы мөлшер категориясы материалдық тәжірибе негізінде қалыптасты. Кейбір ғалымдардың пікірі бойынша, мәселен, неміс математигі М. Кантор хайуандардың да санай алатындығын ескертеді. Ал кей ғалымдардың пікірінше, «сан – адам санасының ойдан шығарған жемісі», не «әр сан құдай белгілеген белгілер».

Бұл көзқарастардың қателігі мынада: хайуанаттар санай білгеннен гөрі әр затты түр-түсінен ажыратады дегеніміз дұрыс болар. Сандық категорияны математика тұрғысынан зерттеушілердің де, философия, тіл білімі тұрғысынан зерттеушілердің айтуында, санның түп атасы – санаға сәулесі түскен материал [2, 112-б.]. Санның тегі зат екендігін орта ғасырдың ойшыл философы, математигі, астрономы Әбунасыр әл-Фараби дұрыс көрсете білді:

«Сан, - дейді әл-Фараби өзінің «Ғылымдардың шығуы туралы» атты әйгілі еңбегінде, - бірліктерден құралған жиын болып табылады, ол субстанцияның алуан түрлі жолмен әр түрлі бөліктерге бөлінуінен шығады деп білемін. Субстанция өзінің жаратылысына тән қасиеттер бойынша шексіздікке шейін бөліне береді, сондықтан сандар да шексіз болады. Сан жөніндегі ғылым – субстанцияның бір бөлігін екінші бір бөлігіне көбейту туралы, бірін екіншісіне бөлу туралы, біріне бірін қосу, бірінен бірін алу, түбірі бар бөліктерінің түбірін табу, олардың пропорцияларын табу, т.с.с. туралы ғылым. Бұдан санның дүниеге қалай келгендігі, қайдан шығып, неліктен көбейіп кеткендігі, мүмкіндіктен шындыққа, жоқтан барға көшіп, болмысқа айналуының себебі айқын көрініп тұр. Бұл ғылымды грек даналары арифметика деп атайды» [2, 112-б.].

Сан есімдердің этимологиясы сан есімдердің көне түркі жазба ескерткіштерінде қолданылу ерекшеліктерімен байланысты.

Сан есімдердің жасалуына қарай: жай және күрделі сан есімдер етіп жіктейміз. Жай сан есімдерге бірден тоғызға дейін, яғни бірліктер, ондықтардан: он, отыз, қырық, елу, жүздіктен – жүз, мыңдықтардан – мың, сондай-ақ, халықаралық сан есімдер – миллион, миллиард жатады. Дөңгелек ондықтар атауы – жиырма (20), алпыс – алтымыш (60), жетпіс – жетіміш, сексен (80), тоқсан (90) этимологиялық жағынан күрделі сан есімнен, яғни екі санның бірігуінен жасалып тұр: екі, алты, жеті, сегіз, тоғыз бірліктерінен -мыс, -пыс, -піс (-мыш, -миш), -ен, -ан (он сөзінің варианттары) морфологиялық элементтер.

Енді осы сан есімдердің ішінде «үш», «төрт», «бес» сан есімдерінің жеке-жеке этимологиясына және осы сөздермен келетін тұрақты тіркестерге, олардың ерекшеліктеріне тоқталайық. Этимологиялық талдаулар сан есімдердің тұрақты тіркестер құрамында сақталуының себебін ашуға көмектеседі деп білеміз.

Зерттеу әдістері. Диахрондық, синхрондық талдау әдісі сан есімдердің тарихы мен бүгінгі тұрақты тіркестер құрамындағы семантикасын ашса, этимологиялық, құрылымдық әдістер сан есім сөздері мен тұрақты тіркестердің шығу тегін, мазмұндық, жұмсалымдық, қатысымдық қырларын қарастырады.

Талдау мен нәтижелер

Алғашқы адамдардың санау қабілетінің қаншалықты болғандығы туралы нақты деректер жоқ, өйткені жазу-сызу санаудан көп кейін шыққандығы мәлім. Сондықтан біздер оны білу үшін жанама төмендегідей мәліметтерге сүйенеміз:

1. Мәдени дамудан артта қалған халықтар туралы этнологиялық, этнографияның көрсеткіші. Жер шарының кей жерінде – Африкада, Орталық Америка, Австралияда, сондай-ақ кей аралдарды дамудың өте төмен сатысын кешіріп жатқан тайпалар сақталғандығы мәлім. Олар бізге дейінгі бес немесе он мың жылдар бұрынғы адамдар секілді. Осындай тайпалардың тілін, өнерін зерттеу көне дәуірдегі өзімізге нақты емес мәселелердің ашылуына көмегін тигізеді.

2. Бізге дейінгі жазба ескерткіштер, сондай-ақ алғашқы адамдар паналаған үңгірлерден табылған археологияның мәліметтері.

3. Санаудың алғашқы үлгілері халық ауыз әдебиетінде, атап айтқанда, ертегіде, мақал-мәтелдерде сақталуы мүмкін.

4. Жас балалардың сөйлеу мен санауды алғаш үйрене бастаған кезін зерттеген педагогика-психологиялық мәліметтер. Кез келген жас сәби адамзат дамуын қайталайды. Әрине, «қайталаудың» мерзімі өте қысқа, дегенмен, адамның санауды алғаш қалай меңгергені туралы түсінуге көмектеседі.

Жас бала санауды жаңа үйрене бастағанда, сандарды саналушы заттарға ажыратпайды, оларды бір-бірімен біріктіріп қарайды, мәселен, бес саусақ, бес асық, бес қарындаш, т.б. Міне, осы сияқты «алғашқы» адамдар да саналушы объектілермен біріктіріп қарады. Жас баладан ойыншықтарының санын сұрай қалсақ, санын айтпай, ойыншықтарын түр-түсі арқылы түгелдеп шығады. Қай халықтың баласы болмасын санауды саусақтары арқылы үйренеді. Кіші санды табиғи рет бойынша, үлкен саннан бұрын үйренеді [1, 9-б.].

Сан және мөлшер категориясы барлық тілдерде грамматикалық және лексикалық жолдармен беріледі. Лексикалық берілу барлық тілдерде сандардың сөзі арқылы көрінеді. Сан ұғымдары және негізгі қасиеттері сыртқы әлемнің (дүниенің) реалды заттарының қасиеттері мен сол қасиеттерінің суретін береді.

Грек математикасының іргесін қалаушылардың бірі – Пифагор: «Сан – дүниенің заңы және оның байланысы барлығын анықтайтын және танып білетін құрал: заттар дегеніміз сандарға еліктеу, заттардың түпкі мәнісі және олардың жаратылысы сан, әртүрлілікті

бірлікке келтіруші және гармонияны туғызушы – сан» [3, 5-б.], - деп, заттық ұғымның негізі – сан деп түсіндіреді.

Сан ұғымы мейлінше баяу дамыды, таза сан болып қалыптасуға дейін белгілі бір кезеңдерді өткерген.

Алғашқы кезеңі – сандық, мөлшер категориясының тікелей сезімдік қабылдау арқылы көрінуі. Алғашқы қоғам адамы сыртқы ортаны танып-білу барысында топтан элементтерді тез айыра білді. Осы көзқарас этнограф Л. Леви-Брюль пікірімен дамытылды. «Уже у некоторых животных в отношении очень простых случаев отличие на способность подобного рода... Если мы вспомним, что, по словам большинства наблюдателей, память первобытных людей «феноменальна» (выражение Спенсера и Гиллена), «граничит с чудом» (Шарльвуа), то тем больше оснований думать, что они легко могут обходиться без имен числительных. Благодаря привычке каждая совокупность предметов, которая их интересует, сохраняется в их памяти с той же точностью, которая позволяет им безошибочно распознавать след того или иного лица. Стоит появиться в данной совокупности какому-нибудь недочету, как он тотчас будет ими обнаружен. В этом столь верно сохраненном в памяти представлении число предметов или существ еще не дифференцировано: ...Ничто не позволяет выразить его отдельно. Тем не менее, качественно воспринимается или, если угодно, ощущается.

Когда они собираются на охоту, они, сидя уже в седле, осматриваются вокруг, и если не хватает хотя бы одной из многочисленных собак, которых они содержат, то они принимаются звать ее...» [4, 121-б.].

Түркі тілдеріндегі сан есім сөздер о баста ескі үнді, қытай тілдерінен ауысқан деген жорамал ескі дәуірлердегі мәдениет үндестігіне, немесе сол ежелгі дәуірлердегі саяси және әскери байланыстар тарихын ескеруден туындаған. Көне түркі жазба ескерткіштеріне үңілсек, қазіргі сан есімдерімізбен салыстырсақ, олардың үнді, қытай тілдерінен емес, төл тіліміздің жемісі екеніне көзімізді жеткіземіз.

Бастапқы кезде сан, мөлшер мағыналарының заттың нақты мазмұнымен тікелей байланысты болғандығын әртүрлі халықтардың тілдерінде сақталып келе жатқан ескілікті сөздерден де, кей тілдердегі қазіргі сан есімдерден де аңғаруға болады. Әрине, ол кезде толық, таза мағынасындағы сан есім емес. Мәселен, қытай тілінде «екі» ұғымын беретін «пу» сөзі «екі құлақ» мағынасында да қолданылады. Тибетте «патша» деген сөз - әрі «екі», әрі «құстың екі қанаты». Готентоттар (Африка) екі санын да, екі қолды да «тукам» дейді. Сол сияқты орыс тіліндегі пять сөзі мен түркі сөзіндегі «бес» сөздерінің де этимологиялық талдауы, «қол» зат есіміне алып келеді.

Сан есімдердің көпшілігі түбірлер өзінің қалыптасу негізі жағынан басқа сөз таптарымен (есімдер, етістіктер) тығыз байланысты болып келеді. Бір кезде зат (елу – қол, бес – қол) және қимыл әрекетті білдірген (алты, жеті, алтымыш) сөздердің кейбірі адам баласының айналадағы дүние жайлы ұғымының дифференсациялануына, адам ойының анализдік қасиетінің артуына қарай сан, зат пен құбылыстың сандық мөлшерін, шамасын білдіре бастауы әсте жат құбылыс емес [5, 71].

Сан есім дамуының бұл сатысы санның есімдерге, етістіктерге байланысты айтылуы, кейін сан есім болып қалыптасуы – мағыналық, яғни, зат немесе құбылыстың сапалық, сандық мағыналарына байланысты.

Математик ғалым М.Ысқақов сандардың меңгерілу дәуірін екіге бөледі, дәлірек айтқанда үшке дейінгі сандарды меңгеруі – бірінші дәуірде, үштен жиырмаға дейінгі сандарды меңгеру – екінші. «Осы екінші дәуірде адамның саусақтары тарихи роль атқарды. Онға дейінгі сандар қолдың саусақтары, оннан жиырмаға дейінгі сандар аяқтың башайлары арқылы саналады. Екінші дәуірді дүние жүзіндегі мәдениетті халықтардың бәрі бастарынан кешірді» [1, 112].

Белгілі бір санды, жинақты білдірудің эталоны, эквиваленті ретінде адам саусақтары, аяқ башайлары, сондай-ақ т.б. адам дене мүшелері қолданылды. «Касеирер отличает, что исходным пунктом для установления различит числовых, равно как и пространственных отношений, является человеческое тело и отсюда они переносятся на весь чувственно-наглядный мир» [6, 240].

Эталон, эквивалент арқылы санның берілуі нақты санның, сан есімнің қалыптасуына негіз болады. Осы ойымызды дәлелдей түсу үшін американ этнографы Э.Тэйлордың пікірін пайдалануымызға болады.

Сөйлей алмайтын мылқау адамға дейін санай білетінін, санауды тек саусақтары арқылы игеретінін айта келіп: «Егер зулусқа алты санының қалай екенін сұрасаң, «татизитупа» дейді, яғни, «келесі қолдың үлкен саусағын алу» деген сөз... Ол (зулус) жетіге дейін санап келсе, мәселен, қожасы жеті өгіз сатып алды деу керек болса, «у комбиле» деп сұқ саусағы арқылы түсіндіреді [7, 184].

Зерттеушілердің пікірімен санасқанда, түркі тілдерінің сан есімдерінің саусақтарға байланысты берілетіні белгілі: алты – келесі қолдан бір саусақ алу, осы етістіктің барысында алты қалыптасты; жеті – сұқ саусақ икемділігіне қарай, тамақ жеу икемділігінен жеті – жеті; тоғыз – тоғызыншы саналатын саусақтың икемсіздігінен, дөкірлігінен дөкір – тоғыз қалыптасты.

Дегенмен, адам ойлауы бірте-бірте санды заттан (саусаққа байланысты) дерексіздендіреді. Сандық ұғымды білдіретін сөздер о бастағы заттың мағынасынан ажырап, таза сан есімге айналды. Сан есімді тұрақты тіркестердің мағыналық, грамматикалық белгілерін ашу міндетті түрде кейбір сан есімдердің этимологиясына тоқталуды қажет етеді.

«Үш» сөзімен келетін тұрақты тіркестер. Кезінде белгілі бір көптік мағынасында санаудың шегі болған сан «үш» туралы дәлелді пікір жоқ. Тек Г.Рамстедт монғолдың «үшүкен», «аз, шамалы» сөзімен салыстырады. Осы жоғарыдағы бір, екі, үш сандарының шығу тегін мен, сен, ол жіктеу есімдіктерімен байланыстырады. Бұл, әрине, негізсіз деп білеміз.

Қазақ халқы ерте заманнан түрлі құбылыстарға баға беріп, олардың кейбір қасиеттеріне айрықша көңіл бөліп, тілінде ізін қалдырып отырған. Сандардың, әрине, осы санға қатысты затқа ерекше қасиеттерін саралап, санамен түйіп, тілде тұрақты тіркестермен сақталған: *үш жұрт*, *үш күндік пәни*, *үш қайтара сәлем беру*, *үш қайнаса сорпасы қосылмау*, т.б. *Үш жұрт* (өз жұрты, нағашы жұрты, қайын жұрты) тұрақты тіркесіндегі үш саны өз мағынасында шектеулі. *Үш қайнаса сорпасы қосылмау* тұрақты тіркесінде үш саны көптік мағынасында, ал керісінше *үш күндік пәни* тұрақты тіркесінде «аз, шамалы уақыт» мағынасын білдіреді.

Орхон-енисей ескерткіштері тілінде үш санымен келген көне этникалық және географиялық атаулар кездеседі. Мысалы, үч бірку (жер атауы), үч оғуз, үч қарлук, үч курықан – дегендердегі үш саны шектеулі тайпа бірліктері.

Үш санының киелі ұғымды білдіру мағынасына көне ұйғыр ескерткіштері деректері арқылы тоқтала келіп, Э.Р.Тәнишев қарақанид ұйғырларында «үш жұлдызды» жылдың төрт мезгіліне астрономиялық теңеу дәстүрі болғандығын Ж.Баласағұнның «Құдатғу білік» дастанынан үзінді келтіріп дәлелдейді [1, 580-6]:

Сен білгейсің, үш жұлдыз – көктемгі, үш жұлдыз – жазғы!

Сен білгейсің, үш жұлдыз – күзгі, үш жұлдыз – қысқы!

Олардың үшеуі – оттан, үшеуі – судан, үшеуі – ауадан.

Оның үшеуі – топырақтан, жер болды тіршілік ортасы

(Ж.Баласағұн).

Ғалым Р. Авакова үш санының қазақ халқындағы когнитивті мағынасын жігіттің үш жұрты тіркесімен былай түсіндіреді:

«Қазақ халқының тек тану дәстүрі бойынша үш жұрты болады: өз жұрты, нағашы жұрты, қайын жұрты. Олар жанашыр, сүйеніш, қорғаныш болып саналады. Үш жұртқа халықтың берген бағасы:

Өз жұртың – күншіл, бар болсаң көре алмайды, жоқ болсаң бере алмайды, жақсы болсаң – күндеді, жаман болсаң – жүндеді;

Қайын жұртың – міншіл, қолыңның ұзындығына қарайды, жағаңның қызылдығына қарайды, берсең – жағасың, бермесең – дауға қаласың;

Нағашы жұртың – сыншыл, жақсылығына сүйінеді, жамандығына күйінеді, әрқашан тілеуінді тілейді, тілеуқор, қамқоршың болады [2, 77-78-бб].

Академик І. Кеңесбаев үш санымен келетін тұрақты тіркестердің бірнеше мағыналарын көрсетеді:

1) бір нәрсенің соңы, ақыры: ер кезегі үшке дейін (үшке дейін ғана күресуге, айқасуға, тайталасуға болады деген ескі салттан келіп шыққан тіркес; бұл дағды ертеде батырлардың ерегесуіне байланысты болған);

2) әскери топ құрудың бір түрі: үш мүйіз болды (үш топқа бөлінді, үш топ құрды);

3) тілек тілеу: ошақтың үш бұты – ошақтың үш бұтынан сұрады; ошақтың үш бұтына берсін! (қазақтың ұғымында *от басының, өз үй ішінің, бала-шағасының амандығын тіледі* мағынасында жұмсалады).

4) қалың мал, айып мал: үш тоғыз (айыбы, сыйлығы әрқайсысы тоғыздан болатын үш түрлі заттан тұрады).

Тұрақты тіркестер құрамындағы сандардың символдық, киелілік қасиетін зерттеуші ғалым И.А. Подюков үш, жеті, тоғыз сандары бір-бірімен туыстас, олардың әрқайсысы бүтіндікті (шектікті, аяқталғандықты) білдіретіндігін өз пікірімен былай көрсетеді: «...определенная специфика числового символа – три как покровительствующее число, которым представлялась идеальная структура – с началом, концом, серединой, с которым соотносилась идея бога в трех лицах и вселенной в трех уровнях, в основном контактирует с сюжетами, в которых использованы те или иные мотивы «космизации» и само по сути «космизирует», приобщает к божественному, нейтрализуя неприемлемое или опасное или наоборот усиливая священное» [3, 19-б].

Осы үш санының киелілігінің бастамасын ғалым Қ. Тәжиев мына түсініктермен байланыстырады: «Халықтар арасында жалпы жаратылысты тігінен алғанда, Жоғарғы әлем – Тәңірлер әлемі, Ортаңғы әлем – Адамзат әлемі, Төменгі әлем – Әруақтар әлемі деп үшке бөлген. Осы жайды Ш. Уәлиханов «Жоғары қабатта адамдар тұрады, олар белбеуін мойнына тағады, Ортаңғы қабатта адамдар тұрады, олар белбеуін беліне буынады. Төменгі қабатта адамдар тұрады, олар белбеуін тізесіне буынады» деген халықтық түсінікті келтіреді. Бұл түсінікті бүгінде Жоғарғы қабат – Тәңір, Ортаңғы қабат – Телекей, Төменгі қабат – Теңіз немесе теңіз деп те атайды» [4, 5 -б].

Негізінен тұрақты тіркестер құрамындағы үш саны көбіне ауыс мағынадан гөрі өз мағынасында жұмсалады, өйткені табиғаты күрделі тілдік құрылым саналатын фразеологизмдер «бірден пайда бола салмағандығы, еркін тіркес негізінде жасалып, уақыт өткен сайын бірте-бірте қалыптасқандығы сөзсіз. Фразеологизмдердің мағынасы тарихи тұрғыдан алғанда өз құрамындағы компоненттерге апарары даусыз. Фразеологиялық мағынаның сырын, жасалу тәркінін сол әріректтегі тіл құбылыстарынан, тілдің ішкі заңдарынан, қала берді, экстралингвистикалық факторлардан іздеу керек» [5, 605-б].

Қай тілде болмасын еркін сөз тіркесі ауыспалы мағынада жұмсалудың нәтижесінде құрамындағы сөздер өзіндік қасиеттерін жоғалтып, біртұтас мағына беретін фразеологизмдердің бөлшектеріне, сыңарларына айналады. А.И. Молотковтың тілімен айтқанда, еркін сөз тіркестері фразеологизмдердің прототипі болып саналады [6, 60-б]. Сан есім құрылымды тұрақты тіркестер де еркін сөз тіркестері сияқты грамматикалық байланыстардың белгілі бір түріне негізделген, тіл-тілде фразеологизмдердің прототипі

бірінші дәрежелі құрылымдық тұлғалар саналса, фразеологиялық бірліктер екінші дәрежелі туынды құрылым делінеді [7, 14-б]. Яғни ғалым Р. Сыздықова тұрақты тіркестер семантикалық шоғырлардың, жеке сөз мағыналарының бір-бірімен түйісуінен туған жаңа мағыналар екендігін атап көрсетсе [8, 94-б], Ларин Б.А. еркін сөз тіркесінің фразеологиялық тіркестерге айналуындағы басты қажеттілік «семантикалық баю» деп аталатын метафоралану құбылысы, басқаша айтқанда, мағынаның баюы мен кеңеюінің нәтижесінде болатын бейнелілік деп біледі [9, 145-б].

Қорыта айтқанда, «үш» санымен қалыптасқан тұрақты тіркестерде «халықтың тарихи өткен жолдарының этаптары, әлеуметтік-экономикалық дамуы, материалдық және рухани мәдениеті, ұлттық әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, тұрмыс-тіршілігі, діни наным-сенімі, дүниетанымы көрініс табады» [10, 3-б], олай болса, жоғарыда көрсетілген үш санымен келген фразеологизмдер халықтың басынан өткен өмір шындығына сай әлеуметтік, шаруашылық, діни факторлармен пайда болған.

«Төрт» сөзімен келетін тұрақты тіркестер. Қазақтың «төрт» сөзі түркменше дорт, татар, башқұрт тілдерінде дурт, сахаша турот, ноғай, құмық, түрік тілдеріндегі дорт сөздерімен сәйкестенеді.

Г. Рамстедт алтай семьясындағы түркі тілдерінің төртін монғол тілінің дорбен, тұңғыстың дигин, маньчжурдың дуин сөздерінің шығу тегі бір екендігін көрсетеді. Түркілік т дыбысы монғолдың д дыбысына сәйкес келуі – фонетикалық заңдылық. Бұған дәлел – қазақ тіліндегі «дөнен» (төрт жастағы жылқы) сөзі.

Қазақ тіліндегі «төрт» сөзінің символикалық мәні, ең алдымен, *дүниенің төрт бұрышы* – солтүстік, оңтүстік, батыс және шығыспен тікелей байланысты. Осыдан келіп, дүниенің тұтастығы шығады. Содан болу керек, тұрақты тіркестер құрамындағы төрт сөзі тұтастық, бірлік, тұрақтылық мағынасын білдіреді: төрт құбыласы тең, төрт көзі түгел, төрт канат үй, жылдың төрт мезгілі, төрткүл дүние, т.б.

Төрт сөзінің қасиетті болуының бір себебі – мұсылман дінін таратушы, алғашқы мұсылман мемлекетінің төрт әкімі, төрт сахабасы – Әбубәкір, Омар, Оспан және Әли, сондай-ақ *аспаннан түскен төрт кітап* тұрақты тіркесі діни ұғыммен – Мұсаның кітабы – Библия, Дәуіттің кітабы – Псалтырь, Исаның кітабы – Евангелие, Мұхамметтің кітабы – Құранмен тікелей байланысты.

«Төрт періште» фразеологиялық тіркесі туралы ғалымдар Ф.Р. Ахметжанова мен Қ.С. Дүсіпбаева былай дейді: «Төрт періште» мифология мен діни ұғымдар бойынша, құдайдың әмірін жеткізіп тұратын, табиғаттан тыс мифтік көмекшілер. Аллаға жақын ұлы төрт періште бар, олар: Жәбірейіл – Алламен арадағы байланысшы, сенімді хабаршы; Мекайыл – табиғат күшін (жауын, жел, егіншілік, т.б.), құбылыстарын бақылайды; Исрафил – қиямет күнінде жел тұрғызып, дауылдатады, адамдардың қайта дүниеге келуін бақылайды; Өзірейіл – ажалы жеткендердің жанын алады [11, 63-б.].

Қазақ тіліндегі сандардың, атап айтқанда, төрт санының жұмбақ сырын, киелі қасиетін ғалымдар Ж.Байзақов пен С.Қонақбаев дүниенің төрт элементі – от, су, жер және желмен байланысты деп есептейді [12, 25-б.].

«Төрт» сөзімен қалыптасқан тұрақты тіркестер және олардың мағыналық сипаты.

Төрт арыстың баласы – бүкіл ел мағынасында. *Сауын айтып жиылған, Төрт арыстың баласы. Бақалас пен Көксала Халыққа толды арасы (Д.Б.).*

Төрт аяғынан тік тұрғызды – қалпына, орнына келтірді; істі жандандырды деген мағыналарда жұмсалады. *Қаз-қаз басқан шаруашылықты төрт аяғынан тік тұрғызып, нығайтқан да осы Бәкең (Ә.Ә.).*

Төрт аяғы тең жорға – тура мағынасында – жақсы жорғалайтын ат, ауыспалы мағынада – төгілте жырлайтын ақын туралы айтылады. *Өрім өрген өлеңнен Үзеңгілес ақындар, Төрт аяғым тең жорға, Ұмытпас мені ғасырлар, Қол ұстасып халықпен Жасасқан бірге жасым бар (Н.Б.).*

Төрт аяқтан ақсады – бар ауыртпалық түсіп, қатты қиналып, тұралып қалды мағынасында жұмсалады. *Момынға жапса жаланы, Құлық, сұмдық табады. Арқасы елдің жауыр боп, жеңіл жүгі ауыр боп, Төрт аяқтап ақсады (Д.Б.).*

Төрт аяқты – мал мағынасында. Ауыспалы мағынада адамға қолданылады: хайуан, мал деген қарғыс мағынасын білдіреді.

Төрт көзі түгел – бәрі, тұтас көз алдында мағынасында жұмсалады. *Балаларым мен келіндерім, сендер де жым-жырт, момын жүріп күтіңдер! Болмаса мынау ағайынның төрт көзі түгел отыр зой, міне, «өл» де маған (М.Ә.).*

Төрт құбыласы сай – болып-толды; қағанағы қарқ, сағанағы сарқ күйге жетті. *Осындай кітабы бар байды көрдім, Дәулеті, қасиеті, шені де бар, Түп-түгел төрт құбыласы сайды көрдім (С.Т.).*

Төрт табандады//төрт тағандады – екі аяқ, екі қолын тіреп тұра қалды. *Мысықтай жерге төрт тағандап дік ете түстім де, жантая құлай беріп, тағы бір-екі аунап домалап кеттім (З.Ш.).*

Төрт тұрманы түгел сай – жау жабдығы, керек-жарағы түгел. *Сағынам, ауызға алсам Исатайды, Ер тумас ел жағынан ондай жайлы. Қарадан халқы сүйіп, «ханым» деген, Жігіт еді төрт тұрманы түгел сайлы (Ш.Ж.).*

Төрт түлігі сай болды – малға байыды, *Ерте заманда Ерназар деген кісі болыпты. Ерназардың өзі бай болыпты. Төрт түлік малы сай болыпты (ҚЕ).* Қазақ халқы үшін төрт түлік мал – күнкөріс пен тіршіліктің негізгі көзі. *Төрт түлік мал тұрақты тіркесінің элементтері – түйе, жылқы, сиыр, қой. Төрт түлік малдың төрт пірі мыналар: түйе пірі – Ойсыл қара, жылқы пірі – Қамбар ата, сиыр пірі – Зеңгі баба, қой пірі – Шопан ата. Қазақ төрт түліктің пірлеріне сыйынған.*

Дау төрт бұрышты, қамшы екі ұшты – дауды әр саққа жүргізіп айта беруге болады деген мағынада.

«Төрт аяқтыда – бота тату, Екі аяқтыда – бажа тату» мәтеліндегі төрт аяқ пен екі аяқ қатар қойылып беріледі. «Төрт аяқ» «мал» мағынасында, «екі аяқ» «адам» мағынасын береді.

«Бес» сөзімен келетін тұрақты тіркестер. Көптеген зерттеушілер түркі тілінің «бес» санының этимологиялық талдауын «қол» зат есіміне алып келеді. Қол мен «бес» сан есімінің байланысы тереңнен басталады: алғашқы қоғамдық адам санды білдіру үшін қолға сүйенді, ашық қол «бес» саны.

Г. Рамстедт түркілік «бес» сөзін чуваш тілінде *piләк// pillәк* сөзімен байланыстырады. Этимологиялық туыс сөзі – білек, азерб., ұйғыр, қырғ., түркм., құмық тілдерінде – билек, башқ., татар тілінде бәлек. Осы сөз түркі тілдерінің біршамасында «предплечье», көпшілігінде «запястье», азерб., түркмен тілдерінде «қолдың саусағы» мағынасында жұмсалады.

«Беш» сөзін «билек» сөзінен шықты деу семантикалық, яғни, қол мағынасын көрсетуі, дау туғызбайды, ал л-ш сәйкестігі – фонетикалық заңдылық. Мұндай дыбыстық сәйкестік тек монғол тілдерінде ғана емес, түркі тілдерінде де кездесетін құбылыс.

Санау жүйесі ретінде «бес» ертедегі сандардың шегі болған делінеді. Санау жүйесінің саусақтан басталатыны белгілі, шектік, көптік мағына бес саусақпен тікелей байланысты. В. Гордлевский сөзімен айтқанда, «...вообще число пять заключало в себе какое-то законченное количество, скорее указывающее на огромность числа и на руке всего пять пальцев» [13, 88-б].

Қазақ тілінің тұрақты тіркестерінде «бес» сан есімімен келетін «бес аспабы сайлаулы» «бес қаруы дайын, жау-жарағы әзір мағынасында жұмсалады. Мысалы, Бес аспабы сайлаулы, тұлпары байлаулы, дайын тұрады (ҚЕ).

Зерттеуші ғалымдар бес қару тартыспақ – садақ; атыспақ – мылтық; шанышпақ – найза, сүңгі; шабыспақ – қылыш, алдаспан; салыспақ – шоқпар, айбалта екендігін баса көрсете

келіп, ертедегі түсінік бойынша, ержігіттің бес қаруы болуы керек, ол әрқашан дайын тұруы қажет деп есептейді [11, 29-б].

Басқа бір, үш, төрт, т.б. сандар сияқты бес саны да өзіндік құпиялы, магиялық жұмбақ сырлары бар. Мұны Абай ақынның «Өнерпаз болма әрнеге» өлеңіндегі бес асыл және бес дұшпанынан да байқауға болады:

Бес нәрседен қашық бол,
Бес нәрсеге асық бол
Адам болам десеңіз...
Өсек, өтірік, мақтаншақ,
Еріншек, бекер мал шашпақ,
Бес дұшпаның білсеңіз.
Талап, еңбек, терең ой,
Қанағат, рақым ойлап қой,
Бес асыл іс көнсеңіз. (Абай).

«Бес» санымен келетін тұрақты тіркестердің өзіндік мағыналық ерекшелігі санның шегін, нақтылығын білдіруінде.

Бес аспап – қолынан бәрі келетін шебер, барлық іске икемді, он саусағынан өнері тамған мағынасында жұмсалады. *Бес аспап* адам ең кем дегенде бес түрлі аспап, құралмен шеберлік жұмыс жасаудың шебері болуы керек. Ондай шебер ат әбзелдерін дайындау, аттың ер-тұрманын ағаштан шауып жасау, тері өңдеу, алтын, күмістен ювелирлік заттар жасау және әр түрлі қымбат тастарды қондыру сияқты өнерлердің шебері болады. Мысалы: Оған: «Бес аспап десем, баз күйік борбас па едің! Көз алдындағы жуликті көрмей ай қарап жүрсің бе?» - деп Жүнісов зекіп, мысқылдап сөйлейтін сияқты көрінеді (К.Т.).

Бес биенің сабасындай – толық, ет-жеңді, үлкен; тым семіз. Мысалы, Соғыс кезінде қаршадай қара сирақ қыз еді. Енді міне сегіз балаға ана болды, бәленбай сиырға бақташы болды, тұлғасы бес биенің сабасындай...- деді Дөкей (М.Қ.).

Бетінің кірі бес батпан //бетінің кірі бес елі; бетінің кіріне бес ит тойғандай – тым лас, өте былғаныш (бұл фраза, көбіне кішкентай балаларға айтылады). Мысалы: Шай қамзол, құндыз бөрік кигенменен, *Бес батпан* десең болар *беттің кірі* (С.Т.).

Айдағаның бес ешкі, ысқырығың жер жарады – мысқыл мағынасында болмашы тірлік істеп, әлдеқандай қылатын адамдар үшін айтылады.

Бұты бес тиын – қадірсіз, құны жоқ, беделі жоқ; керегі жоқ мағынасында жұмсалады.

Бес саусақтай білді – жатқа білді, жетік білді. Барлық сабақты бес саусақтай біліп алып, барлық класты аузына қаратса ғой! – деп қиялданады Сапар (М.И.).

Бес тиынға тұрмады – еш нәрсеге жарамады, арзымады. Ақынмын деп ұялмай жүрсің өзің, *Бес тиынға тұрмайды* айтқан сөзің (Жамбыл).

Бес бересім, алты аласым жоқ – «ешкімге еш нәрседен қарыз емеспін» мағынасында. «Бес бересі» тіркесінің мағынасы – «бес қарыз» адамның біреуге беретін, «алты аласы» – «алты қарыз» біреуден алатын. «Бересім де, аласым да жоқ» тіркесі «ешкімге еш нәрсе қарыз емеспін, біреу маған қарыз емес» мағынасын береді. Бұл тұрақты тіркесте «бес» сөзінің символдық мағынасы – «шектеулі, аз», «алты» сөзі «көп, шексіз» мағынасын білдіреді.

Беттің суын бес төгу – ұят болса да, қарамай, қанша ұятты болса да... деген мағынаны білдіреді. Акад. Ә. Қайдар: «Фразеологизм (досл. «сливать с лица воду пять раз») образован на основе калькирования арабо-персидского *абырой (<*аб – «влага, вода» и *рой – «лицо») казахским *беттің суы* и ассоциации физиологического процесса «сильно потеть», «литься поту с лица градом» в результате сильного переживания по поводу своего позорного и совершенных им недозволенных с морально-этических поступков. Например: *Бетімнің суын бес төгіп*, етегіңнен ұстап едім, ел-жұртқа сыйғызбай қайда апарасың? (Ғ.Мүс.) [14, 78-б.], - деп, көрсетілген тұрақты тіркестің шығу этимологиясын өте дәлелді келтіреді.

Бес бармақ бірдей емес – барлық адам бірдей емес ауыспалы мағынасында, яғни адамның бір бөлшегі «бармақ» жалпы «адам» мағынасында жұмсалады.

Қорытынды

Тұрақты тіркестердің қай түрі болмасын сан есімдермен келетіні белгілі. Бұл сан есімдердің тұрақты тіркестерге тірек сөз болу себебі халықтың ежелгі дәуірдегі ұғым-түсінігімен, салт-санасымен ұштасып жатады. Тұрақты тіркестер ішінде кей сан есімдер тұрақты тіркестер құрамында нақты сан мағынасында қолданылғанымен, кей тұрақты тіркестер құрамында сан мағынасында қолдануы шарт емес.

Ата-бабаларымыз халықтың салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын, дүниені танымдық құпиялары ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отыруына бірден-бір себепкер – сандар, сандар негізінде пайда болған фразеологиялық тіркестер. Мәселен, *үш қайнаса сорпасы қосылмайды; маңдайының соры бес елі; он ойланды, тоғыз толғанды; жеті жұртқа әйгілі; отқа келген әйелдің отыз ауыз сөзі бар; тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні; екі елі ауызға төрт елі қақпақ; мың құбылды*, т.б. математикалық ұғымды білдіретін сандар сөйлем ішінде не сөйлеу барысында сандық ұғымнан гөрі көбінесе ауыспалы мағынада жұмсалады. Тұрақты тіркестер құрамында келетін сан есімдер екі түрге бөлінеді: 1) киелі, қасиетті, тұрақты тіркестер құрамында жиі кездесетін «үш», «жеті», «тоғыз», «қырық» сандары. Акад. І. Кеңесбаевтың айтуынша, бұл сандардың төркіні мифологиялық ұғыммен байланысып, бір кезде тотемдік мағынаны берген сөз болуы да мүмкін; 2) Тұрақты тіркестер құрамындағы жай «бірлік» сандар, «ондық» сандар. Мұндай сандарды Қ. Тәжиев «дәстүрлі» сандар деп біледі. Тұрақты тіркестер құрамында жиі кездесетін сандар қатарына «төрт», «бес» сандары да жатады, өйткені осы сөздермен жасалған тұрақты тіркестер саны өте көп.

Сандық ұғымды білдіретін сан есім сөздерінің пайда болуы бірнеше даму сатыларынан өтті. Сан есімнің қалыптасуына зат есім, қимыл атаулары негіз болды.

Сан есімдерге этимологиялық талдау жасау арқылы сан есімдердің тұрақты тіркестер құрамында жиі келетінінің себептерін ашуға көмектеседі.

Көптеген тілдерде сан арқылы, сан есімдермен келетін тұрақты тіркестермен байланысты халықтың этнографиясы айқын болады. Негізінен, тұрақты тіркестер құрамында жиі кездесетін сандар қатарына «бір», «екі», «үш», «жеті», «тоғыз», «қырық» сандары жатады. «Үш», «жеті», «тоғыз», «қырық» сандары халықтың салт-санасын, дәстүрін, дінін білдіретін тұрақты тіркестер құрамында келеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Жәутіков О. Жай санаудан машиналық математикаға жету. – Алматы: Қазмембас, 1956. – 248 б.
2. Ысқақов М. Түркі тілдес халықтардың ежелгі арифметикасы. Кітапта: Ежелгі мәдениет куәлары. – Алматы: Қазақстан, 1966. – 212 б.
3. Жәутіков О.А. Ақиқатты танып-білудегі математиканың ролі. – Алматы: Білім, 1975. – 34 б.
4. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. – Москва: Атеист, 1930. – 344 с.
5. Томанов М. Сан есімдер тарихынан. Жинақта: Қазақ тілі мен әдебиеті. 3-шығыуы. – Алматы: Ғылым, 1973. – 360 б.
6. Панфилов В.З. Гносеологические аспекты философских проблем языкознания. – Москва: Наука, 1982. – 357 с.
7. Тэйлор Э. Первобытная культура. – Москва: Изд-во политической литературы, 1989. – 573 с.
8. Тенишев Э.Р. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – Москва: Наука, 2002. – 769 с.

9. Авакова Р. Фразеологиялық семантика. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 253 б.
10. Подюков И.А. Культурно-семантические аспекты народной фразеологии: автореф. ... док. филол. наук. – Санкт-Петербург, 1997. – 250 с.
11. Тәжиев Қ. Киелі сандардың генезисі және эпикалық жырлар мен жыраулар поэзиясындағы көркемдік қызметі: филол. ғыл. канд. ... автореф. – Түркістан, 2004. – 140 б.
12. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 б.
13. Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. – Ленинград: Наука, 1977. – 283 с.
14. Райхштейн А.Д. Сопоставительный анализ немецкой и русской фразеологии. – Москва: Наука, 1980. – 140 с.
15. Сыздықова Р.Ф. Абайдың сөз өрнегі. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 580 б.
16. Ларин Б.А. История русского языка и общего языкознания. – Москва: Просвещение, 1977. – 224 с.
17. Кайдаров А.Т., Жайсақова Р.Е. Принципы классификации фразеологизмов и их классификационные группы в современном казахском языке // Изв. АН КазССР. Сер.филол. 1979. – №3. – С. 2–11.
18. Ахметжанова Ф.Р., Дүсіпова Қ.С. Қасиетті сандар қатысқан қазақ естеліктері. – Өскемен, 2001. – 230 б.
19. Байзақов Ж., Қонақбаев С. Жұмбақ сырлы «төрт» саны // Білім және еңбек. – 1979. – №5. – Б. 25–27.
20. Габышева А.А. Функции числительных в мифопоэтическом тексте на материале олонхо // Язык – миф – культура народов Сибири. – Якутск, 1988. – 120 с.
21. Кайдар А. Тысяча метких и образных выражений. – Астана: Білге, 2003. – 368 с.

REFERENCES

1. Zhautikov O. Zhai sanaudan mashinalyq matematikaga zhetu [Getting from simple counting to machine mathematics]. – Алматы: Qazmembas, 1956. – 248 b. [in Kazakh]
2. Ysqaqov M. Turki tildes halyqtardyn ezhelgi arifmetikasy. Kitapta: Ezhelgi madeniet kualary [Ancient arithmetic of Turkic-speaking peoples. In the book: Witnesses of ancient culture]. – Алматы: Qazaqstan, 1966. – 212 b. [in Kazakh]
3. Zhautikov O.A. Aqiqatty tanyp-biludegi matematikanyn roli [The role of mathematics in the knowledge of truth]. – Алматы: Bilim, 1975. – 34 b. [in Kazakh]
4. Levi-Briul L. Pervobytnoe myshlenie [Primitive thinking]. – Moskva: Ateist, 1930. – 344 s. [in Russian]
5. Tomanov M. San esimder tarihyman. Zhinaqta: Qazaq tili men adabieti. 3-shyguy [From the history of numerals. In the collection: Kazakh language and literature]. – Алматы: Gylym, 1973. – 360 b. [in Kazakh]
6. Panfilov V.Z. Gnoseologicheskie aspekty filosofskih problem iazykoznaniiia [Gnoseological aspects of philosophical problems of linguistics]. – Moskva: Nauka, 1982. – 357 s. [in Russian]
7. Tieilor E. Pervobytnaia kultura [Primitive culture]. – Moskva, 1939. – 568 s. [in Russian]
8. Tenishev E.P. Sravnitelno-istopicheskaia grammatika tiurkckih iazykov [Comparative historical grammar of the Turkic languages]. – Moskva: Nauka, 2002. – 769 c. [in Russian]
9. Avakova P. Frazelogiialyq semantika [Phraseological semantics]. – Алматы: Qazaq universiteti, 2002. – 253 b. [in Kazakh]
10. Podiukov I.A. Kul'tupno-cemanticheckie aspekty napodnoi frazeologii: avtoref. ... dok. filol. nauk. [Cultural and semantic aspects of folk phraseology: autoref. ... doc. philol. sciences]. – Sank-Peterburg, 1997. – 250 c. [in Russian]
11. Tazhiev Q. Kieli sandardyn genезisi zhane epikalyq zhyrlar men zhyraul ar poeziiasyndagy korkemdik qyzmeti: filol. gyl. kand. ... avtoref. [Genesis of sacred numbers and artistic activity

- in epic poems and poetry of Zhyrau: abstract. ... Candidate of Philology.]. – Turkistan, 2004. – 140 b. [in Kazakh]
12. Kenesbaev I. Qazaq tilinin frazeologiyalyq sozdigi [Phraseological Dictionary of the Kazakh language]. – Almaty: Gylym, 1977. – 712 b. [in Kazakh]
  13. Molotkov A.I. Osnovy frazeologii russkogo iazyka [Fundamentals of phraseology of the Russian language]. – Leningrad: Nauka, 1977. – 283 s. [in Russian]
  14. Raihshtein A.D. Sopostavitel'nyi analiz nemeckoi i russkoi frazeologii [Comparative analysis of German and Russian phraseology]. – Moskva: Nauka, 1980. – 140 c. [in Russian]
  15. Syzdyqova R.G. Abaidyn soz ornegi [Abay's words]. – Almaty: El-shezhire, 2014. – 580 b. [in Kazakh]
  16. Larin B.A. Istoriia russkogo iazyka i obshhego iazykoznaniiia [History of the Russian language and General Linguistics]. – Moskva: Prosveshhenie, 1977. – 224 c. [in Russian]
  17. Kaidarov A.T., Zhaisakova R.E. Prinsipy klassifikatsii fpazeologizmov i ih klassifikatsionnye gpuppy v sovremennom kazahskom iazyke [Principles of classification of phraseological units and their classification groups in the modern Kazakh language] // Izv. AN KazSSR. Ser.filol. 1979. – №3. – S. 2–11. [in Russian]
  18. Ahmetzhanova F.R., Dusipova Q.S. Qasietti sandar qatysqan qazaq estelikteri [Kazakh memories with the participation of sacred figures]. – Oskemen, 2001. – 230 b. [in Kazakh]
  19. Baizaqov Zh., Qonaqbaev S. Zhumbaq syrly «tort» sany [Mysterious number «four»] // Bilim zhane enbek. – 1979. – №5. – B. 25–27. [in Kazakh]
  20. Gabysheva A.A. Funkcii chislitel'nyh v mifopoeticheskom tekste na materiale olonho [The functions of numerals in the mythopoetic text based on the material of olonkho] // Iazyk – mif – kul'tura narodov Sibiri. – Yakutsk, 1988. – 120 s. [in Russian]
  21. Kaidar A. Tysiacha metkih i obraznyh vyrazhenii [A thousand apt and imaginative expressions]. – Astana: Bilge, 2003. – 368 s. [in Russian]